

МОВОЗНАВСТВО — наука про мову, її походження, будову, функціонування та розвиток. Інша назва — лінгвістика (від лат. *lingua* — мова). Належить до циклу **суспільно-гуманітарних наук**, проте, зважаючи на роль мови як об'єкта вивчення в житті суспільства, М. пов'язане з іншими суспільними науками (філософія мови, історія мови, соціолінгвістика, **етнолінгвістика**, **когнітивна лінгвістика**, політична лінгвістика, **лінгвокультурологія**, **лінгвофольклористика**, **лінгвокраїнознавство**), а також із природничими (біолінгвістика, **нейролінгвістика**, еколінгвістика, психолінгвістика, лінгвогеографія), точними (**математична лінгвістика**, **лінгвосеміотика**) й технічними (**комп'ютерна лінгвістика**, інженерна лінгвістика, лінгвістична інформатика) науками.

Мова як засіб пізнання та спілкування здавна привертала увагу вчених. Філософи Давньої Греції розмірковували над походженням мови, її стильовою диференціацією, значенням назв, природним чи встановленим людьми: теорії фюсей (давньогрец. «природа») і тесей (давньогрец. «встановлення»). Першу обстоювали Геракліт, Піфагор, стоїки, гностики, другу — Демокрит, Платон, Арістотель. Об'єктом вивчення філософії Давньої Греції були й проблеми взаємодії мови і мислення, роль мови в житті людини й суспільства. Арістотель у своїх працях, особливо в «Пері Ермηνείας» («Про витлумачення», 4 ст. до н. е.), спираючись на міркування Протагора, Платона та інших філософів, розробив теорію частин мови у їхньому зв'язку з категоріями мислення, що лягла пізніше в основу граматики європейських мов, а також обґрунтував такі категорії мови, як відмінок, час, стан, ступінь порівняння, перехідність або неперехідність, визначеність чи невизначеність. Ці ідеї розвинули представники александрійської школи граматики (виникла наприкінці 4 ст. до н. е. в Александрії — центрі елліністичного Єгипту). У працях учених цієї школи Діонісія Фракійського, Діонісія Галікарнаського та Аполлонія Дискола, що дійшли до наших днів, уперше граматику виділено в окремий об'єкт вивчення М. До складу граматики в концепції александрійської школи, крім аналогів сучасних **фонетики**, **морфології** та синтаксису, входили також розділи, які нині вивчають інші мовознавчі дисципліни (**лексикологія**, стилістика) і науки гуманітарного циклу (риторика, текстологія, **палеографія**). Важливим досягненням учених цієї школи є також створення термінів для основних граматичних понять, зокрема для частин мови та їхніх категорій. Вони й донині функціонують у мовознавчій термінології європейських мов, зокрема слов'янських.

Підсумком розвитку античного М., передусім теорії і практики граматичних досліджень, стали праці граматиків Давнього Риму: «De lingua latina» Варрона («Про латинську мову», 2–1 ст. до н. е.), «Ars grammatica» Доната («Мистецтво граматики», 4 ст.) та «Institutiones Grammaticae» Прісциана («Грамматичне вчення», 6 ст.), автори яких застосували ідеї александрійської школи до опису граматичного ладу латинської мови. Ці праці були зразком опису граматичного ладу європейських мов упродовж Середньовіччя до появи граматики нового типу на зразок «Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal» («Загальна та раціональна граматика Пор-Рояля», 1660), яку уклали абати монастиря Пор-Рояль у Франції А. Арно та К. Лансло. У цій першій універсальній граматиці мови здійснено спробу описати явища та процеси, властиві будь-якій природній мові, у їхньому зв'язку з мисленням і психікою людини.

Багату традицію вивчення мови мала Давня Індія. Найвідоміший твір давньоіндійського М., що дійшов до наших днів, — «Aṣṭādhyāyī» («Восьмикнижжя») Паніні (5 ст. до н. е.) — становить нормативну граматику санскриту. Паніні вважають предтечею сучасної структурної лінгвістики, лінгвосеміотики й лінгвістичної типології, а його граматику — й досі зразковою. Він послуговувався в ній поняттями, що сьогодні мають назви «фонема», «морфема», «корінь», «суфікс» та «частини мови», розробив правила (сутри) побудови осмислених слів і словосполук для кращого їх запам'ятовування.

Становлення М. як окремої галузі європейської гуманітарної науки уналежнюють до кінця 18 — початку 19 ст. і пов'язують з відкриттям для Європи санскриту, з розвитком **порівняльно-історичного методу** вивчення індоєвропейських мов, встановлення їхньої спорідненості та побудови їхньої генеалогічної класифікації. Цей початковий етап розвитку М. визначають праці В. фон Гумбольдта, Ф. Боппа, Р.-К. Раска, О. Востокова, А.-Ф. Потта та ін. Протягом 19 — початку 20 ст. в європейському та американському М. формуються й активно розвиваються його основні сучасні напрями: логічний, психологічний, системно-структурний, лінгвокультурологічний (антропологічний).

Представники логічного напрямку (Г. Фреґе, Б. Рассел, Л. Вітгенштайн, Р. Карнап) вивчали мову у зв'язку з процесами мислення, категоріями логіки та філософії. Послідовники психологічного напрямку, що в західноєвропейському М. бере початок від праць В. фон Гумбольдта, а в слов'янській мовознавчій традиції знайшов яскраве втілення в дослідженнях мови, літератури

та фольклору О. Потебні, розглядали мову у взаємодії з психічною діяльністю людини, її розумовим і чуттєвим сприйняттям світу; великого значення надавали національному менталітету, характеру народу, які й зумовлюють особливу будову кожної природної мови. Із середини 19 ст. сформувалися провідні концепції системно-структурного напрямку в М. — теорії мови як знакової системи (лінгвосеміотика) Женевської лінгвістичної школи (Ф. де Сосюр, А. Сеше, Ш. Баллі) та Казанської лінгвістичної школи (І. Бодуен де Куртене, М. Крушевський, В. Богородицький, Д. Овсянко-Куликовський). Цей напрям переважав в європейському та американському М. до 2-ї половини 20 ст. Унаслідок досліджень його 3-х основних шкіл: функціональної лінгвістики (Празький лінгвістичний гурток; В. Матезіус, М. Трубецькой, С. Карцевський, В. Скалічка, Б. Трнка), американського дескриптивізму (Ф. Боас, З. Гарріс, Ч. Гокетт, Ю. Найда, Н. Хомський) та копенгагенської гloseматики (Л. Ельмслев, В. Брьондаль) встановлено формальні ознаки одиниць системи природної мови, їхні функції у мовній діяльності людини, відношення між ними в системі мови і в тексті як продукті її реалізації у мовленні, правила творення одних одиниць мови від інших (деривація), а також вироблено комплекс структурних методів аналізу та синтезу мови (метод опозицій, компонентного та трансформаційного аналізу, безпосередніх складників, лінгвістичного моделювання, породжувальна граматики, граматики залежностей).

Здобутки системно-структурного підходу до вивчення мови відкрили в 2-й половині 20 ст. нові можливості для вивчення мови в її взаємодії з мисленням і психікою людини, з культурою суспільства. Дослідження в межах таких нових лінгвістичних дисциплін, як когнітивна лінгвістика, етнолінгвістика, лінгвокультурологія, нейролінгвістика, розвивали ідеї В. фон Гумбольдта, О. Потебні, Л. Вайсгерберера, Е. Сепіра, Б.-Л. Ворфа на основі напрацювань лінгвосеміотики, структурної лінгвістики, психо- та соціолінгвістики. Структурні моделі мовних явищ і процесів уможливили застосування комп'ютерних технологій у М., активний розвиток комп'ютерної лінгвістики та лінгвістичної інформатики.

Трактування мови як виявленої в мовленні (індивідуальному та колективному) системи знаків різної складності, форми, змісту та функцій, здатних змінюватися в часі та просторі, нині можна вважати загальноприйнятим у різних європейських та американських напрямках, школах і теоріях М. Кожен тип мовних знаків вивчає окрема мовознавча дисципліна: фонема — **фонологія**, морфема — морфеміка, лексеми — лексикологія, форми слів — морфологія, сполуки слів і речення — синтаксис, значення слів, словосполук і речень — семасіологія.

Ланка, присвячена історії мови, вивчає кожен з типів мовних знаків в перспективі історичного розвитку, або змін в часі та просторі. У межах сучасного М. виділяють історичну фонологію, історичну морфологію, історичну

лексикологію, історичний синтаксис. Системи територіальних варіантів мови — діалекти — у синхронії та діахронії вивчають сучасна та історична діалектологія. Мова окремих соціальних груп (соціолекти) у синхронії та діахронії становить об'єкт дослідження сучасної та історичної соціолінгвістики.

Залежно від аспекту вивчення мови, обсягу мовного матеріалу та поставленого завдання М. поділяють на:

- теоретичне й практичне (прикладне),
- загальне і конкретне (спеціальне, часткове),
- діахронне (історичне) і синхронне (сучасне),
- описове і зіставне,
- порівняльне, типологічне, контрастивне,
- зовнішнє і внутрішнє.

У сучасному українському М. представлені всі ці напрями. Теоретичне М. охоплює широке коло проблем теорії мови, її історії та сучасного стану, будови, функціонування та розвитку. Практичне (прикладне) М. розв'язує практичні завдання, що ставить перед ним суспільство. Воно тісно пов'язане із лінгводидактикою, педагогікою, психологією, соціологією, математикою, фізіологією, медициною, юриспруденцією, інформатикою, обчислювальною технікою.

Як теоретичні, так і практичні проблеми мови можна досліджувати:

- в загальному плані, на матеріалі багатьох мов (загальне М.) або на матеріалі однієї мови (конкретне М.);
- в історичній перспективі, в діахронії (діахронне М.) або в синхронії, в сучасному стані (синхронне М.);
- завдяки опису однієї мови (описове М.) або порівнянню (порівняльне М.), зіставленню (зіставне М.), протиставленню (контрастивне М.) двох і більше мов, метою якого є виявлення спільного, типового в них (типологічне М.).

Досліджувати мову можна в межах її самої, аналізуючи її внутрішню організацію, закономірності й особливості її функціонування та розвитку (внутрішнє М.) або в її багатоманітних зв'язках з реальністю, географічним середовищем і суспільною практикою, різними сферами діяльності людини, її організмом (зовнішнє М.).

Розвиток М. відбувається в тісній взаємодії з розвитком суспільства, зміною умов життя людини та ролі в ньому мови. Це призводить до зміни наукових парадигм вивчення мови, розширення кола проблем традиційних напрямів М., формування нових його напрямів і дисциплін, зокрема міждисциплінарних, ширшого залучення до досліджень з М. концепцій і методів інших наук. Кінець 20 — початок 21 ст. позначений дедалі більшою увагою М. до вивчення основних функцій природної мови: когнітивної та комунікативної у межах

антропоцентричної, діяльнісної наукової парадигми. Центр тяжіння у сучасному М. перенесено з мови як об'єкта дослідження на людину як суб'єкта мовної діяльності. Завдяки цьому в межах когнітивної та комунікативної лінгвістики, етнолінгвістики та лінгвокультурології, теорії міжмовної комунікації система мовних одиниць постає у її взаємодії з процесами мислення, суспільної діяльності мовців, культурою та історією певної національної спільноти. У дослідженнях Дж. Лакоффа, Р. Ланґакера, Р. Джекендоффа, Ж. Фоконьє, Є. Бартмінського, С. Толстої, В. Маслової, Л. Лисиченко, І. Голубовської, С. Єрмоленко, В. Жайворонка та інших зарубіжних й українських вчених мову трактовано як засіб концептуалізації, категоризації та аспектуалізації (профілювання) світу, творення його «мовної картини». Взаємодія системно-структурного й когнітивного, комунікативного, лінгвокультурологічного, етнолінгвістичного підходів характерна для сучасного вивчення мов у їхньому теперішньому стані та в історичному розвитку.

М. в Україні представлено всіма напрямками і дисциплінами, що визначають сучасний стан теорії та практики вивчення мов у світовій науці. Результати наукових та науково-практичних досліджень з М. висвітлені у спеціальних друкованих органах: ж. «Мовознавство», «Українська мова», зб. «Термінологічний вісник», «Культура слова», «Повідомлення Української ономастичної комісії» (усі — НАНУ), філологічних серіях

вісників університетів, їхніх окремих періодичних мовознавчих виданнях (зб. «Українське мовознавство», «Мовні і концептуальні картини світу» Київського університету; ж. «Мова» Одеського університету), ж. «Дивослово: Українська мова й література в навчальних закладах», «Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах» (обидва — Міністерства освіти і науки України), «Записках Наукового товариства імені Шевченка». (Див. також Українське мовознавство).

Рекомендована література

1. Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX вв. в очерках и извлечениях. Ч. 1–2. Москва, 1964–65;
2. История лингвистических учений. Древний мир. Средний Восток. Средневековая Европа. Позднее Средневековье. Т. 1–4. Ленинград, 1980–91;
3. Ковалик І. І., Самійленко С. П. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки. К., 1985;
4. Методологические основы новых направлений в мировом языкознании. К., 1992;
5. Білецький А. О. Про мову і мовознавство. К., 1996;
6. Мова і мовознавство в духовному житті суспільства. К., 2007.

Є. А. Карпіловська

Бібліографічний опис:

Мовознавство / Є. А. Карпіловська // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-68174>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України (докладніше).